

مطالعه معماری شناسی بندر بوشهر در رابطه با بافت تاریخی و ارتباط آن با هنر و فرهنگ ایرانی از دیدگاه نشانه‌شناسی نمادین

سهیلا صلاحی‌مقدم، بشری اصفهانی

چکیده

شناسی و یا شناسیل، عنصری خاص از معماری است که در خانه‌های سنتی بندر تاریخی بوشهر دیده می‌شود. معماری و بافت بومی بوشهر دارای ویژگی‌هایی است که در بافت تاریخی سایر شهرهای ایران کمتر به چشم می‌خورد. شرایط اقلیمی، مکان جغرافیایی به خصوص، سنت و فرهنگ غالب و بستر تاریخی موجبات منحصربه‌فرد بودن معماری و شهرسازی بومی شهر بوشهر را فراهم کرده است. بندر بوشهر در کرانه شمالی خلیج فارس یکی از شهرهای اقلیم گرم و مرطوب است. با بررسی معماری و شهرسازی این شهر، رد پای مسائلی که مردمان این سرزمین نیاز به پاسخگویی به آن را داشته‌اند، به طور کامل دیده می‌شود. این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی، عنصر شناسی را معرفی نموده و از بعد زیبایی‌شناسی به تحلیل آن در ارتباط با سیمای شهری می‌پردازد. تحلیل زیبایی‌شناسانه و نشانه‌شناسی، حاکی از ظرفیت بالای بصری، فرمی و عملکردی این عنصر تاریخی معماری برای استفاده در معماری امروز این خطه پرارزش کشور است.

کلید واژگان: عنصر شناسی، بافت قدیم بوشهر، اقلیم گرم و مرطوب، زیبایی‌شناسی، نشانه‌شناسی

مقدمه و بیان مسئله

پدیده معماری بومی به عنوان مقوله‌ای در زیبایی‌شناسی و عرفان، در خلوص اندیشه و احترام به طبیعت، موضوعی بسیار با اهمیت است. معماری بومی با آنکه در طول تاریخ، دستخوش پدیده‌های دگرگون کننده بوده است اما توانسته هویت ویژه خود را حفظ کند و نمایانگر آداب و رسوم، اقلیم، روحیه، احساسات، اندیشه و ذوق و سلیقه هنرآنان باشد. آنچه فرهنگ معماری گذشته به صورت یک سنت در خود داشته است امروز تنها به صورت پیکری بیجان پیشروی ماست و طبیعت جوامع امروز در پی کشف و استفاده از ارزش‌های گذشته، ناگزیر به جستجو و کنکاش در شناخت ارزش‌های ناآشنا و فراموش شده در خود است (دادخواه، صانعی، ۱۳۸۴).

بافت قدیم بوشهر یکی از نمونه‌های بسیار جالب معماری بومی است. یکی از عناصر شاخص و چشم‌گیر بافت تاریخی بوشهر، شناسیر است. برای شناخت و درک این عنصر و اهمیت آن در سیمای شهری، نیاز به بررسی معمارانه، فرهنگی و تاریخی بوشهر است. سپس از دید زیبایی‌شناسی، به تأثیر این عنصر در سیمای شهری بوشهر پرداخته می‌شود.

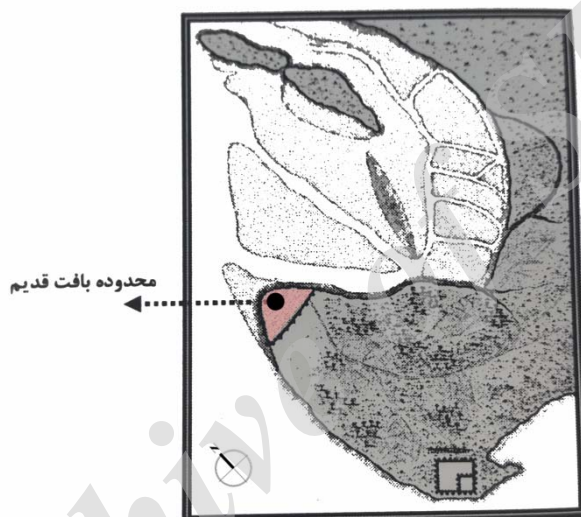

نقشه تهیه شده از سازمان نقشه برداری

تصویر ۱: استان بوشهر و بندر بوشهر - منبع: سازمان نقشه برداری

وضعیت جغرافیایی و بستر تاریخی بندر بوشهر

بافت قدیم بوشهر، از دید مکانی و جغرافیایی در نوک شمالی شبه جزیره بوشهرتولد، رشد و گسترش یافته است. و از سه جهت شمال، شرق و غرب همسایه دریا و از جنوب به بافت جدید (یا اختلاطی از بافت قدیم و جدید) محدود می‌گردد. بجز بافت مسکونی، در گذشته بافت تجاری آن نیز حائز اهمیت ویژه بوده که هم‌اکنون بخش عمده آن فاقد وجود عینی کالبدی و فعالیت و بصورت متروکه در لابه لای بافت یافت می‌شود (صیروفی، اقتصادی، ۱۳۹۰).

تصویر ۲: نقشه ارائه شده توسط کارستل نیبور سیاح اروپایی از بوشهر - منبع: کتاب شکوه ابوشهر

بوشهر تا زمان نادرشاه افشار روستای ماهیگیری کوچکی بود، تا این که نادرشاه این مکان را مقر نیروی دریایی خود قرار داد و قلعه نادریه را در این مکان بنا نهاد. شهر بوشهر با عنوان نادریه در سال ۱۱۱۳ ه.ق بنیان‌گذاری شده است. تا این زمان در این محل ساختمانی وجود نداشت و آل مذکور که ساکنین این روستای کوچک بودند در کپرهایی که از چوب و برگ درخت نخل ساخته شده بود زندگی می‌کردند. دلیل مهاجرت این قوم به این مکان نامعلوم است. کارستل نیبور سیاح اروپایی که حدود ۱۵ تا ۲۰ سال پس از تأسیس بوشهر از آن جا دیدن کرده است، در سفرنامه خود نقشه‌ای از شبه جزیره بوشهر ارائه نموده است. در این نقشه، بوشهر به صورت مثلثی ترسیم شده است که از سمت جنوب و غرب دارای برج و بارو، و سمت شرقی که محل قرارگیری خور بوشهر است بدون بارو بوده و با دریا ارتباط مستقیم دارد (همان).

حصار شهر، برای گسترش شهر بوشهر با توجه به رونق روزافزون آن در سال‌های ۱۱۷۹ تا ۱۱۸۴

هجری شمسی جابه‌جا شده و شهر گسترش می‌یابد. اما بعد از آن تا زمان محمد شاه قاجار بدون تغییر چشم‌گیری باقی می‌ماند. در این زمان یکی از فرستادگان شاه، در سفرنامه خود از رو به تخریب بودن این حصار می‌نویسد که به دلایل سیاسی، در این زمان حصار شهر بازسازی می‌شود.

بندر بوشهر در دوره قاجار از چهار محله بهبهانی، کوتی، شنبدی، و دهدشتی تشکیل شده بود (رسایی کوشک، ۱۳۸۴: ۶-۷)

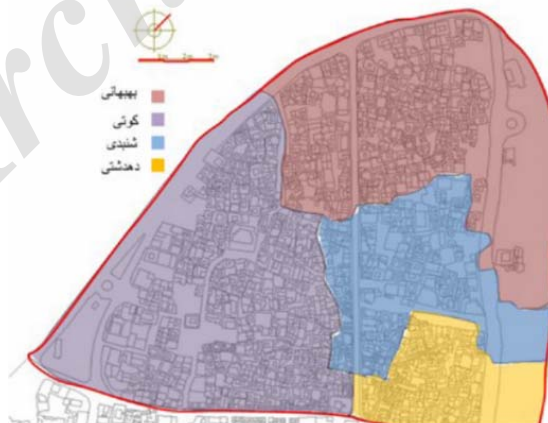
تصویر ۳: نقشه هوایی بافت تاریخی بوشهر سال ۱۳۳۵ - منبع: سازمان نقشه برداری

در عکس هوایی که در سال ۱۳۳۵ هجری شمسی قبل از توسعه بوشهر گرفته شده است جای تقریبی حصار و دروازه شهر بوشهر مشخص است. در این تصویر در وسط ضلع جنوبی شهر فضایی باز دیده می‌شود که میدان انقلاب امروزی بوشهر در این موقعیت قرار گرفته است. چهارمحله، پیکره و هویت بافت راشکل داده‌اند؛ محله بهبهانی، شنبدی، دهدشتی و کوتی که در این نوع محله-بندی عامل "قومیت" نقش اصلی را ایفاء نموده‌است.

تصویر ۴: محله بافت تاریخی بندر بوشهر - منبع: مقاله گونه‌شناسی شکلی و استقرار شناسییر در معماری بومی بندر بوشهر

بوشهر تا سال ۱۳۴۰ که دولت ایران تصمیم گرفت بوشهر را به مرکز نظامی خود در خلیج فارس تبدیل کند رشد چندانی نداشت. از این تاریخ به بعد با تأسیس نیروی دریایی و هوایی در بوشهر شهر به یکباره گسترش فراوان یافت و دوباره مانند بدو تأسیس، این بندر نقش نظامی پیدا کرد (جبارنیا، فریبرز، ۱۳۸۲).

تصویر ۵: نقشه هوایی بوشهر سال ۱۳۴۲، توسعه شهر از سمت جنوب

تأثیر شرایط جغرافیایی و تاریخی بر بافت شهر و معماری آن

در زمان شکل‌گیری بافت قدیم شهر، یعنی در دوره افشاریه، منطقه خلیج فارس بسیار ناامن بود. به همین دلیل زمانی که نادرشاه بوشهر را برای مقاصد نظامی پایه‌گذاری کرد، برای تدابیر امنیتی به غیر از برج و باروی شهر، معابر نیز طوری ساماندهی شدند که دشمنان و دزدان دریایی در صورت نفوذ به شهر پراکنده و سردرگم شوند. فرد وقتی در این معابر حرکت می‌کند به دلیل باریکی و پرپیچ و خم بودن مسیر حرکت تا چند قدم جلوتر از خود را می‌بیند. در نتیجه فرد غریبه در صورت ورود به گذرهای بافت تاریخی بوشهر، به دلیل بلندی ساختمان‌ها، عرض باریک معابر و پرپیچ و خم بودن آن، سردرگم می‌شود (مخلصیان، ۱۳۸۷: ۲۴).

هم‌چنین به دلیل باریک‌بودن معابر، افراد زیادی قادر به تجمع در یک جا نبوده و در نتیجه به دام انداختن آن‌ها راحت‌تر صورت می‌گرفت و در صورت نفوذ متجاوزان به داخل بافت، مردم می‌توانستند از طبقات بالا از خود دفاع نمایند. طبقه پایین خانه‌ها به عنوان انبار استفاده می‌شد و در و پنجره به کوجه نداشت و تنها راه نفوذ به خانه‌ها، در ورودی اصلی بود که در صورت محافظت از در، دشمن نمی‌توانست به حریم خانه تجاوز کند، زیرا پنجره‌ها نیز در طبقه بالا و در ارتفاع بالا بود و در دسترس نبود (همان).

شرایط اقلیمی

بندر بوشهر در کرانه شمالی خلیج فارس واقع است، و یکی از شهرهای نوار ساحلی باریک و نسبتاً طولانی است که آب و هوای آن گرم و مرطوب است. تابستان‌ها نسبتاً طولانی و زمستان‌ها فقط در دو ماه دی و بهمن هوا تا حدی سرد است. این کناره به سبب مجاورت با دریا، رطوبت هوای بسیار بالایی دارد، اما به علت کمی بارندگی، فاقد پوشش نباتی است و به جز نخلستان‌ها و کشتزارهای محدود اهالی، منطقه در کل بی آب و علف است. به دلیل مجاورت با دریا و تابش تقریباً عمودی آفتاب در فصول بهار و تابستان، میزان تبخیر آب در منطقه بسیار زیاد و رطوبت هوا نیز زیاد است (قبادیان، ۱۳۷۷: ۶۸). بهترین روش برای مقابله با شرایط سخت آب و هوایی در این منطقه، ایجاد سایه و استفاده از جریان باد است (همان: ۷۰).

تصویر ۶: عکس هوایی از بافت تاریخی بوشهر - منبع: مقاله گونه‌شناسی شکلی و استقرار شناسییر در معماری بومی بندر بوشهر

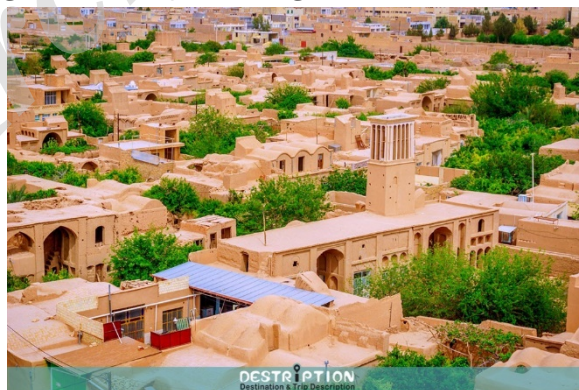
در این منطقه، استفاده از مصالحی که دارای جرم حرارتی کم هستند و حرارت را در خود ذخیره نمی‌کنند بهتر است. زیرا از لحاظ اقلیمی، مشکل اساسی گرمای بیش از حد است و ذخیره‌نمودن حرارت روز برای شب صحیح است. به همین دلیل چوب بهترین نوع مصالح در این مناطق است زیرا چوب حرارت را به کندی انتقال می‌دهد و حرارت کسب‌شده در طی روز، بر روی سطح چوب باقی می‌ماند و با وزش نسیم نسبتاً خنک شبانه، چوب حرارت خود را از دست می‌دهد. اما در سواحل خلیج فارس، مشاهده می‌شود که از چوب فقط برای بام و در و پنجره استفاده می‌شود و بدنه ساختمان با مصالح بنایی که دارای جرم حرارتی بسیار زیاد است، اجرا می‌شود و ضخامت دیوارها غالباً زیاد است. این مطلب به علت پوشش گیاهی بسیار اندک این منطقه و کمبود چوب درختان برای کارهای ساختمانی است. در نتیجه اهالی مجبور به استفاده از مصالح بنایی که به وفور وجود دارد، می‌باشند. در این سواحل زدن طاق‌های قوسی و گنبدی مرسوم نیست و غالباً از طاق‌های کاهگلی مسطح استفاده می‌شود. جهت اجرا ابتدا تیرهای چوبی بلند را به فواصل حدود سی سانتیمتر از یکدیگر بر روی دو دیوار مقابل قرار می‌دهند. سپس روی این تیرها حصیر می‌اندازند و در آخر با یک لایه کاهگل، سطح بام را پوشش می‌دهند. در اغلب موارد از چوب هندی "چندل" به عنوان تیر سقف استفاده می‌کنند. این چوب صاف و بلند است و در مقابل رطوبت و موریانه از خود مقاومت خوبی نشان می‌دهد. نکته منفی در آن جاست که این چوب باید به کشور وارد شود و به همین دلیل قیمت آن نسبتاً زیاد است (همان: ۷۶-۷۷).

تأثیر فرهنگ و سنت بر معماری

شباهت معماری خانه‌های بوشهر با فلات مرکزی ایران، در حیاط مرکزی است. در اقلیم گرم و خشک، راه حل حیاط مرکزی جوابی به شرایط اقلیمی است. اما در اقلیم گرم و مرطوب، حیاط مرکزی به خاطر ایجاد سایه بیشتر و نبود آب کافی برای ایجاد فضای سبز بزرگتر، نسبتاً کوچک هستند و در مقابل دیوارها ارتفاع زیادی دارند، در نتیجه طبقه همکف دسترسی به نور مستقیم آفتاب نداشته و همیشه در سایه بوده و نم دار است. به علاوه اغلب کف و دیوارهای همکف، رطوبت زمین را بالا کشیده و نمناک است. به دلیل بسته بودن دیوارهای حیاط و بدون پنجره‌بودن آن و حالت کاملاً درونگرایی خانه‌ها در طبقه همکف، رطوبت سنگین هوا در سطح حیاط وجود دارد و به دلیل محصور بودن کامل از چهار طرف به دلیل محرمیت، این رطوبت تهویه نمی‌شود. در خانه‌های سنتی این طبقه که شرایط نامطلوبی دارد را به عنوان انبار، آشپزخانه و آب انبار استفاده می‌کنند. در استفاده از الگوی حیاط مرکزی برای این اقلیم، دلایل فرهنگی و سنتی علت اصلی است.

تصویر ۷: حیاط مرکزی خانه سنتی بوشهر - منبع: کتاب خانه ایرانی

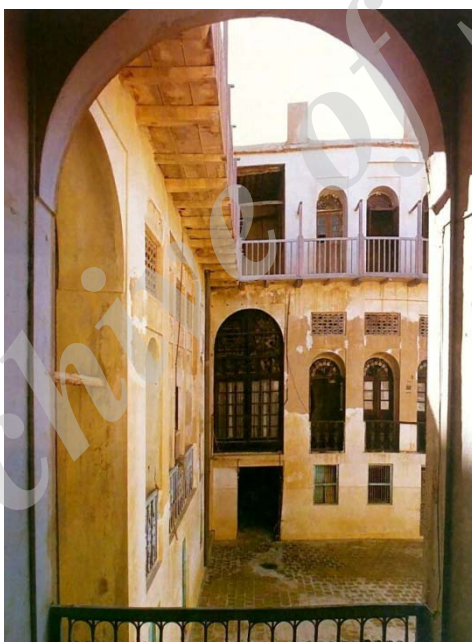

تصویر ۸: بافت تاریخی شهر یزد و حیاط‌های مرکزی

منبع: <http://destription.com/fa/iran/attraction/historical-texture-of-yazd>

تصویر ۹: بافت تاریخی بندر بوشهر و حیاط‌های مرکزی - منبع: <http://islamicarch.blog.ir>

تصویر ۱۰: حیاط مرکزی خانه سنتی بوشهر و شناسی درونی آن در طبقه آخر و دور تا دور حیاط - منبع: کتاب خانه ایرانی

تفاوت عمده این ابنیه حیاط مرکزی با ابنیه شهرهایی مانند یزد و کرمان، اولاً ساختمان‌های با بیش از دو طبقه است، دوماً حیاط‌های کوچک آن. تفاوت مهم آن‌ها با هم، نیمه درون‌گرا بودن خانه‌های سواحل خلیج فارس است، به این معنی که برای ایجاد جریان هوا در طبقات مسکونی

خانه‌ها، خانه‌ها از بیرون کاملاً بسته نیستند و دارای باز شو رو به بیرون هستند. ایوان‌های خارجی یا همان "شناشیل" چوبی، از عناصر شاخص این اقلیم است که در تبادل فرهنگی با کشورها و اقوامی که در طول تاریخ با این خطه مرآمده داشته اند، شکل یافته است.

در بوشهر بادگیر به ندرت یافت می‌شود و استفاده مستقیم از نسیم دریا بیشتر متداول است. این موضوع هم بوسیله تعبیه باز شو در دو طرف اتاق به سمت حیاط مرکزی و فضای بیرون خانه و استفاده از ایوان داخلی و خارجی برای ایجاد سایه، فراهم می‌شود.

عامل تعیین کننده در شکل دهی به بافت سنتی شهر بوشهر را می‌توان شرایط امنیتی ویژه این شهر و همچنین فرهنگ و سنت غالب دانست. این شهر به اندازه شهرهای قدیمی تر اقلیم‌های مختلف ایران، با شرایط اقلیمی خود (که شرایط بسیار سختی برای فراهم آوردن آسایش محیط انسان نیز هست) به طور مفیدی سازگار نیست.

در بیرون خانه‌ها و در مسیرهای درون بافت، به دلیل پرپیچ و خم بودن گذرها و تراکم بالای بافت، و در نتیجه در مسیر نسیم دریا نبودن همه ی کوچه‌ها، هوا جریان مناسبی در درون این کوچه‌ها ندارد. این موضوع رفت و آمد در فضای شهر را سخت تر می‌نماید. از سوی دیگر نبود جریان هوا در میان بافت متراکم، تهویه مناسب هوا را در اتاق‌های نیمه درون‌گرای خانه‌ها مختل می‌نماید. هم‌چنین طبقه‌های همکف و حیاط خانه‌ها بدون وجود جریان هوا، بسیار نمناک و مرطوب می‌شوند.

شناشیر

یکی از ویژگی‌های منحصر به فرد معماری بومی بندر بوشهر، وجود عنصری به نام شناشیر است که ضمن تأمین حریمیت، الگوی معماری درون‌گرا-برون‌گرای بندر بوشهر را میسر ساخته است.

تصویر ۱۱: شناشیر بیرون خطی - منبع: <http://jashoey.blogfa.com>

از برهم کنش تاریخ و جغرافیا در بوشهر گونه‌های خاص از معماری در تبادل فرهنگی با کشورها و اقوامی که با بوشهر در طول تاریخ مراوده داشته‌اند شکل یافته است، که دارای ویژگی‌ها و عناصر منحصر به فردی است که در بافت تاریخی سایر شهرهای ایران، حتی با موقعیت اقلیمی مشابه کمتر به چشم می‌خورد؛ از جمله‌ی این عناصر شناسییر را می‌توان نام برد که اغلب به صورت یک فضای نیمه‌باز هم در نمای بیرونی به عنوان واسط فضای بسته ساختمان و فضای باز شهری و هم در نمای درونی به عنوان واسط فضای بسته ساختمان و فضای باز حیاط به کار برده می‌شده است. شناسییر در معماری کشورهای مختلف از جمله کشورهای عربی به خصوص مصر، خاورمیانه، شمال آفریقا، بخش‌هایی از اروپا مانند ترکیه و اسپانیا و هم‌چنین جنوب آسیا به ویژه هند به کار رفته است. با این حال در ایران تنها در معماری بومی بندر بوشهر به کار برده شده است. از آن‌جا که لغت شناسییر در لغت‌نامه‌های فارسی دهخدا، عمید، و امین وجود ندارد، این نتیجه حاصل می‌شود که کلمه شناسییر کلمه‌ای فارسی نیست. برخی این کلمه را معادل واژه "شناسیل" در زبان عربی می‌دانند. شناسییر در سرزمین‌های مختلف با نام‌های متفاوت خوانده می‌شود برای مثال در مصر و عربستان "مشربیه"، در هند "روشنا"، و در عراق "شناسیل" نامیده می‌شود که با وجود تفاوت‌های کالبدی، عموماً کارکردهای یکسانی داشته‌اند؛ برای مثال شناسییر عموماً مکعب مستطیل است اما شکل منحنی (نیم استوانه یا نیم هشتی) آن با نام "خراجه" نیز در برخی سرزمین‌ها از جمله طرابلس دیده شده است (هدایت، عشرتی، ۱۳۹۵: ۴۲).

تصویر ۱۲: جداره نیمه باز شناسییر بیرونی برای داشتن توآمان

جریان هوا و محرمیت - منبع: کتاب خانه ایرانی

آغاز ساخت شناسییر را می‌توان از مشربیه‌های مصر دانست که نمونه‌های قدیمی آن به اوایل قرن ۱۲ میلادی برمی‌گردد. تحقیقات نشان می‌دهد که نمونه اولیه آن را می‌توان در مسجد "آل صالح"

مصر مربوط به اواخر دوره فاطمی مشاهده نمود. شناسیر از آن زمان به بعد مورد توجه بوده است، اما با شروع قرن نوزده و پیدایش انقلاب صنعتی و تولید انبوه، ساخت شناسیر به دلیل هزینه بالا، زمان ساخت طولانی، احتمال خطر آتش‌سوزی به واسطه‌ی چوبی‌بودن مصالح، و هم‌چنین تغییرات در نیازها، سبک‌های معماری و شیوه‌ی زندگی رو به کاهش گذاشت (همان: ۴۳). موفقیت شناسیر به عنوان یک عنصر اقلیمی، فرهنگی، اجتماعی با نقش زیبایی‌شناسانه در طی قرن‌ها، توجه دوباره نسبت به این عنصر را در دهه‌های اخیر به همراه داشته است.

با وجود این که قدمت کاربرد شناسیر در جهان به حدود ۸۰۰ سال می‌رسد، قدمت شناسیر در بندر بوشهر حدود ۱۰۰ تا ۱۵۰ سال و برابر با قدمت ساختمان‌هایی است که شناسیر در آن‌ها به کار رفته‌است (طرح تفصیلی ویژه بافت قدیم شهر بوشهر، ۱۳۸۲: ۳۸۷).

از آن‌جا که شناسیر با ویژگی‌های خاص کالبدی و عملکردی در ایران تنها در بندر بوشهر دیده شده است و نیز از آن‌جا که این بندر در دوره قاجاریه جایگاه کمپانی‌ها و کنسولگری‌های کشورهای مختلف بوده‌است، این فرضیه وجود دارد که شناسیر عنصری وارداتی است که توانسته با اقلیم و فرهنگ این منطقه هماهنگ شود. درباره این که این عنصر تحت‌تأثیر کدام سرزمین در بافت تاریخی بندر بوشهر به کاربرده شده‌است، نظرات متفاوتی وجود دارد که در ادامه به آن اشاره می‌گردد:

۱- امپراطوری عثمانی: نبی‌پور با اشاره به وجود کمپانی عثمانی در بوشهر، معتقد است شناسیر نمایی از معماری دوره عثمانی را جلوه‌گر می‌نماید (نبی‌پور، ۱۳۸۵: ۹۴).

۲- کشورهای عربی: برخی دیگر از صاحب‌نظران به دو دلیل شناسیر را برگرفته از معماری عربی می‌دانند: نخست آن که واژه شناسیر از واژه عربی شناسیل گرفته شده است؛ دوم آن که، شناسیر دریافت سنتی برخی شهرهای عربی با اقلیمی نزدیک به اقلیم شهر بوشهر که با این شهر ارتباط تجاری داشته‌اند، به چشم می‌خورد. از این جمله می‌توان به "بندر بصره" اشاره نمود که به واسطه وفور شناسیرها با تزئینات بسیار، به "شهر شناسیرها" شهره بوده است (حمیدی، ۱۳۸۹: ۶۵).

۳- هند: برخی صاحب‌نظران شناسیر را عنصری وارداتی از هند می‌دانند. وجود روابط تجاری قوی بین ایران و هند از طریق شهر بوشهر در زمانی که هند مستعمره انگلستان بوده‌است، تأسیس کمپانی هند شرقی توسط انگلستان در این شهر که هم‌زمان با عقد قرارداد سعدون-پرایس در سال ۱۷۶۳م. نقطه عطفی در روابط تجاری و سیاسی ایران و هند ایجاد کرد. واردات گسترده چوب از هند به بندر بوشهر و وجود عنصر شناسیر با نام روشنا در هند این فرضیه را تقویت می‌کند (هدایت، عشرتی، ۱۳۹۵: ۴۴).

بخشی از بافت تاریخی بوشهر در طرح احداث و توسعه بندر بوشهر در دوران پهلوی از میان رفته بود. این بخش که در شرق بافت تاریخی واقع شده بوده است، احتمالاً عمارت‌های شناسیردار قابل‌توجهی را در خود داشته است که به جز چند عمارت معروف مانند حاج رییس و کازرونی،

مابقی تخریب شده و اطلاعاتی جز چند عکس با موقعیت نامشخص از آن‌ها در دسترس نیست. همچنین با احداث خیابان شمالی-جنوبی از میان بافت در دوره پهلوی به پیروی از الگوی هوسمانیسم، برخی دیگر از عمارت‌های بافت تخریب گردیده است. علاوه بر این تخریب‌های کلان مقیاس، تعدادی از بناها به دلیل عدم توجه و مرمت به موقع تخریب گشته و اطلاعات و اسناد بسیاری از آن‌ها در دست نیست.

عملکردهای شناسییر

جدول ۱: عملکردهای شناسییر

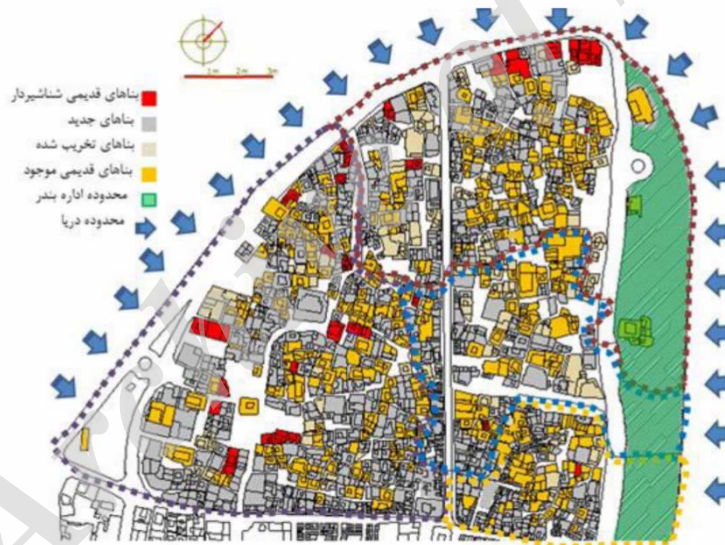
منبع	عملکرد ثانویه	عملکرد اولیه	مقیاس
مطالعات میدانی	جلوگیری از نفوذ گرمای شدید به کمک جنس چوبی شناسییر		معماری
(Kamath 2016, 98)	جلوگیری از تبادل سریع حرارتی به خاطر واسط بودن بین فضای داخل و بیرون		
(Etman 2013, 460) (Fathy 1986)	تصفیه نور و جلوگیری از نفوذ نور خیره کننده		
مشاهده	ایجاد سایه روی یازوها و یذنه‌ها		
(Fathy 1986)	کاهش رطوبت در اقلیم گرم و مرطوب و افزایش آن در اقلیم گرم و خشک از طریق کنترل جریان هوا		
(Yeomans 2006, 182) (حمیدی ۱۳۸۹، ۶۵)	هدایت باد به سمت فضای داخلی		
(رنجبر ۱۳۸۹، ۳۰)	امکان بهره بردن از تهویه دوطرفه		
(Headley et al 2015, 1010) (Fathy 1986)	حفظ حریم خصوصی فضای داخلی		
(Fathy 1986; Othman 2015, 16; Kamath 2016, 98; Yeomans 2006, 182)	محدود کردن دید از فضای شهری به فضاهای داخلی	محرمیت	
(رنجبر ۱۳۸۹، ۳۰)	تأمین دسترسی به اتاق‌ها		
(Vakilinezhad et al 2013, 103)	ارتباط دهنده اتاق‌ها	فضای واسط	
(فلاحفر ۱۳۸۷، ۱۶) (حمیدی ۱۳۸۹، ۶۵)	برقراری ارتباط حرکتی بین فضاهای مختلف در طبقات بالای عمارت‌های چند طبقه		شهری
مطالعات میدانی (Sidawi 2013, 32) (حمیدی ۱۳۸۹، ۶۵)	افزایش مساحت اتاق از طریق گشایش در- پنجره‌ها و افزوده شدن فضای شناسییر به فضای اتاق		
(Sidawi 2013, 31)	داشتن ارزش‌های زیبایی‌شناسانه		
مشاهده	ایجاد تنوع در مصالح و رنگ بنا در نمای داخلی و خارجی		
(Yeomans 2006, 182)	جزئیات هنرمندانه اجزاء کالبدی.		
مشاهده	یازی یا نور در فضای داخلی		
(Yeomans 2006, 182)	تأمین دید از فضای داخلی به حیاط و بالعکس	دید	
مشاهده	تأمین دید از فضای داخلی به فضای شهری		
مشاهده	بالا بردن امنیت در گذرها به دلیل وجود دید از شناسییر به فضای شهری	امنیت	
مشاهده	شاخص کردن بنا در بافت شهری پیرامون	خوانایی	
مشاهده	افزایش خوانایی		
مشاهده	ایجاد تنوع حجمی در نمای گذر	نمای شهری	
مشاهده	ایجاد تنوع در مصالح و رنگ بنا در نمای خارجی		

منبع: مقاله گونه‌شناسی شکلی و استقراری شناسییر در معماری بومی بندر بوشهر

شناشیر به عنوان یک عنصر معماری عملکردهای مختلفی دارد که عبارتند از:

دسته‌بندی شناشیر

- در پژوهش "گونه‌شناسی شکل و استقرار شناشیر در معماری بومی بند بوشهر" محققان با بررسی خانه‌های سنتی بوشهر، آمار دقیقی از وضعیت شناشیرها در این بند ارائه نموده‌اند:
- درون حصار تاریخی شهر، ۱۰۱۳ بنا وجود داشته است. تا به امروز ۵۶۵ بنا تخریب شده و بناهای جدید جایگزین آن‌ها شده است. ۸۶ بنا مخروبه است. از ۳۲۶ بنای قابل بررسی، ۲۹ بنا درای شناشیر شناخته شدند.
 - شناشیرها به دو گونه بیرونی (نمای بیرونی) و درونی (رو به حیاط مرکزی) تقسیم می‌شوند.
 - از لحاظ محصوریت به دو دسته نیمه باز و بسته تقسیم می‌شوند.

تصویر ۱۳: نقشه بافت تاریخی بوشهر و بناهای شناشیردار موجود در حال حاضر

منبع: مقاله گونه‌شناسی شکلی و استقرار شناشیر در معماری بومی بند بوشهر

از آن جایی که در این مقاله به نمادها در سیمای شهری پرداخته است، شناسییرهای بیرونی مورد بررسی قرار می‌گیرند:

- گونه غالب: گونه غالب شناسییر در معماری بومی این بندر، گونه نیمه باز است. گونه بسته جزو نمونه‌های نادر شناسییر در شهر بوشهر است، در حالی که در دیگر کشورهای اسلامی بیشتر به چشم می‌خورد. اغلب شناسییرهای بیرونی خطی هستند.
- جهت غالب: درباره جهت غالب شناسییر نمی‌توان به اطمینان نظر داد. اما از ۲۹ بنای شناسییردار موجود، جهت آن‌ها به روی دریا است.

تصویر ۱۴: شناسییر بسته

منبع: مقاله گونه‌شناسی شکلی و استقراری شناسییر در معماری بومی بندر بوشهر

- محله: جدول تعداد شناسییرهای درونی و بیرونی موجود بر اساس مطالعات میدانی و به تفکیک چهار محله بافت تاریخی بوشهر را نمایش می‌دهد؛ لازم به ذکر است که بناهای تخریب‌شده که بر اساس اسناد و مدارک موجود دارای شناسییر بوده‌اند، در این جدول قید نگردیده‌اند. هم‌چنین برخی بناها هم دارای شناسییر داخلی هستند و هم خارجی و نیز برخی بناها دو گونه شکلی شناسییر خارجی را هم‌زمان دارا هستند.

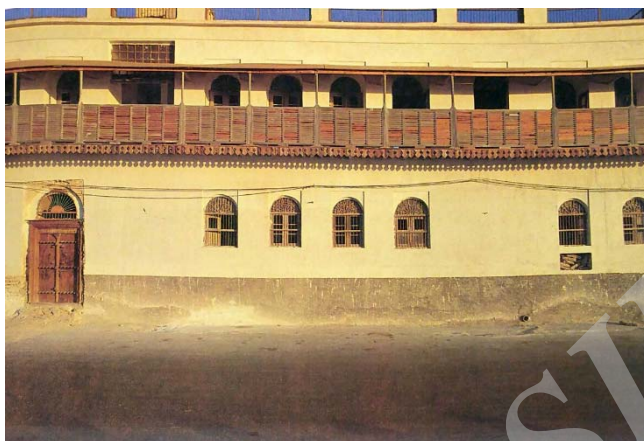
جدول ۲: آمار مربوط به کل بناهای تاریخی ۴ محله بوشهر و انواع بناهای شناسیردار

بناهای - تاریخی موجود دارای شناسیر	بناهای تاریخی موجود دارای شناسیر خارجی	بناهای تاریخی موجود دارای شناسیر داخلی	بناهای تاریخی موجود	بناهای جدید	بناهای تاریخی تخریبی	تعداد کل بنا	محله
۱۱	۱۰	۳	۱۰۹	۱۳۸	۲۹	۲۷۶	بهبهانی
۱۴	۱۳	۵	۱۵۲	۲۵۷	۲۶	۴۳۵	کوتی
۳	۲	۱	۳۹	۹۲	۲۱	۱۵۲	شنبدی
۱	۱	۰	۶۲	۷۸	۱۰	۱۵۰	دهدشتی
۲۹	۲۶	۹	۳۶۲	۵۶۵	۸۶	۱۰۱۳	کل

منبع: مقاله گونه‌شناسی شکلی و استقراری شناسیر در معماری بومی بندر بوشهر

بر اساس جدول بالا از میان بناهای تاریخی باقی‌مانده کمتر از ده درصد بناها دارای شناسیر می‌باشند که محله کوتی با ۴۸ درصد بیشترین تعداد بناهای شناسیردار را در خود جای داده و بعد از آن محله بهبهانی با ۴۲ درصد، محله شنبدی با ۷ درصد و محله دهدشتی با ۳ درصد قرار دارند. بررسی دقیق‌تر نشان می‌دهد که نسبت بناهای شناسیردار به بناهای تاریخی موجود در هر محله به قرار زیر است: در محله بهبهانی ۱۱ درصد از بناهای تاریخی دارای شناسیر بوده‌اند، این نسبت در محله کوتی ۱۰ درصد، در محله شنبدی ۵ درصد و در محله دهدشتی کمتر از ۲ درصد بوده است. بنابر این احتمال محله بهبهانی نسبت به تعداد بناها بیشترین بنای شناسیردار را در خود داشته است. البته به احتمال زیاد در این محله بناهای شناسیردار دیگری وجود داشته است که در احداث و گسترش اداره بندر از میان رفته است؛ این بدان معناست که عمارت‌های شناسیردار این محله از این تعداد نیز بیشتر بوده است. از آن‌جا که این محله در شمالی‌ترین بخش شبه جزیره بوشهر واقع شده است، و بیشترین مرز را با دریا دارد این نتیجه حاصل می‌شود که همجواری و وجود دید به دریا مهم‌ترین عامل شکل‌گیری شناسیر بوده است. هم‌چنین می‌توان این فرضیه اولیه را مطرح ساخت که بین میزان کاربست شناسیر و وضعیت مالی مالکان بنا نسبت مستقیم وجود داشته است. همان‌گونه که در دیگر کشورها نیز در شکل ظاهری شناسیر با توجه به طبقه اجتماعی مالک تفاوت‌هایی وجود دارد.

شناسیرهای بیرونی متصل به نمای بیرونی عمارت و به عنوان واسط فضای بسته بنا و فضای باز شهری هستند. شناسیرهای بیرونی یکی از مجموعه عناصری هستند که الگوی درونگرا-برونگرای پلان عمارت‌های بوشهری را به وجود می‌آورند.

تصویر ۱۵: شناسی بیرونی - منبع: کتاب خانه ایرانی

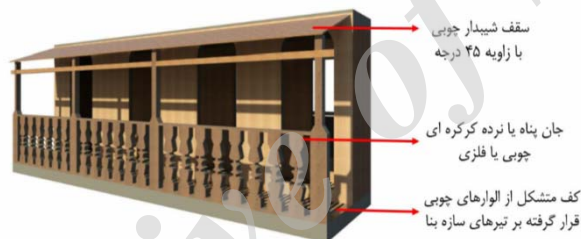
در بررسی میدانی به سه مورد شناسی متفاوت با شناسیهای شناخته شده بوشهری در محله کوتی برخورد گردید که تعریف شناسی بوشهری به عنوان فضای نیمه باز را نیازمند بازبینی گرداند. اینها شناسیهایی هستند که بدنه آنها به صورت جان پناه ناست؛ بلکه دیوارهایی از جنس چوب است که تا زیر سقف شیبدار شناسی ادامه دارند و بر روی آنها بازشوهایی تعبیه شده است. این دسته از شناسیها در این مقاله "شناسی بسته" و شناسیهای رایج در شهر بوشهر "شناسی نیمه باز" نامیده می شود. یکی دیگر از وجوه افتراق شناسیهای بسته با شناسیهای نیمه باز، مصالح کف شناسی است که در برخی از شناسیهای بسته به جای چوب از مصالح بنایی استفاده شده است. از آنجا که شناسیهای بسته تنها در جبهه بیرونی بنا قرار دارند، در بررسی اولیه این فرض مطرح می گردد که علت شکل گیری این گونه شناسی حفظ بیشتر حریم خصوصی بوده است. اما بررسی دقیق تر نشان می دهد که فضای پشت این گونه شناسیها فضاهای اصلی نیست (در دو مورد سرپله و در یک مورد انباری رختخواب) بنابراین می توان استنباط کرد که در شناسیهای بسته داشتن دید به بیرون مد نظر نبوده و امکان تهویه محدود و مداوم به درون فضا کافی بوده است. لازم به ذکر است پلان تمام شناسیهای بسته مستطیل شکل بوده و در طول بازشو فضای پشت آن قرار دارد.

- همجواری: چنان که شکل ۱ و ۲ نشان می دهد، بافت تاریخی بوشهر از سه سمت شمال، غرب، و شرق در دریا فرو رفته است. ۴۵ درصد شناسیهای بیرونی عموماً در عمارت هایی وجود دارد که همجواری ساحل دریا قرار دارند و مابقی به نسبت ۲۴ درصد در جوار میدان، ۱۷ درصد در کنار میدان چه و ۱۴ درصد در دل گذرهای درون بافت قرار گرفته اند. به بیان دیگر به نظر می رسد علاوه بر عامل اقلیمی، عامل فرهنگی و تعامل بین فضای معماری و فضای شهری از عوامل اصلی

شکل‌گیری شناسیر است. تجمع ساختمان‌های شناسیردار به طور عمده در خط ساحلی بوده است. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که دریا مؤثرترین عامل در شکل‌گیری و جهت‌گیری شناسیرهای بیرونی است تا از یک سو دید مناسب به دریا را تأمین کند و از سوی دیگر حداکثر بادهای مطلوب که از سوی دریا به خشکی می‌وزد، از طریق شناسیر به فضاهای درون جذب کند. همجواری با دریا مهم‌ترین عامل استقرار شناسیرهای بیرونی است. پس از خط ساحلی، در جوار میادین و میدان‌چه‌ها شناسیرهایی به چشم می‌خورد که در ادامه با گذر از کوچه‌های باریک و پرپیچ و خم و حرکت به عمق بافت، تعداد شناسیرها کاهش می‌یابد.

اجزا کالبدی شناسیر

شناسیرهای بوشهر از سه جزء اصلی کف، سقف و بدنه تشکیل شده است. شناخت این اجزاء به فهم بهتر ساختار و شیوه عملکرد آن کمک می‌نماید که در ادامه به معرفی هر یک پرداخته می‌شود:

تصویر ۱۶: اجزاء اصلی تشکیل دهنده شناسیر

منبع: مقاله گونه‌شناسی شکلی و استقراری شناسیر در معماری بومی بندر بوشهر

کف: کف شناسیر عموماً از تیرهای چوبی با عرض ۱۰ تا ۲۰ سانتیمتر تشکیل می‌گردد که از تیر اصلی بنا کنسول گردیده‌اند و روی آن‌ها الوارهای چوبی قرار می‌گیرد و معمولاً به وسیله‌ی حصیر یا زیلو مفروش می‌گردد. در صورتی که ضخامت دیوار کم باشد و طول گیرداری کافی برای تیرها تأمین نشود، دستک‌های چوبی یا فلزی برای مقاومت بیشتر در زیر کف به کار برده می‌شود. طول کف شناسیر عموماً با طول اتاق و گاه با طول کل ساختمان برابر است. عرض کف معمولاً بین ۹۰ تا ۱۰۰ سانتیمتر است.

سقف: هرچند در حال حاضر برخی از شناسیرها در جداره بیرونی و درونی فاقد سقف دیده می‌شوند اما نشانه‌های وجود سقف در همه بناها بر مسقف‌بودن تمامی شناسیرها در شهر تاریخی بوشهر اعم از شناسیرهای داخلی و بیرونی تأکید می‌کند. سقف شناسیرها معمولاً به صورت شیبدار با زاویه‌ی ۴۵ درجه بر روی تعدادی ستون چهارتراش به سطح مقطع ۱۰ در ۱۰ سانتیمتر قرار

گرفته است. سقف شناسییر دو نوع پیوسته و غیرپیوسته دارد. سقف پیوسته در سراسر شناسییر امتداد دارد ولی سقف غیرپیوسته فقط بالای بازشوهای اتاق‌ها قرار دارد. بدنه: هر شناسییر چهار بدنه داشته که یکی از آن‌ها جداره ساختمان است. این جداره دارای بازشوهایی است که شناسییر نقش مهمی در جذب باد به درون فضا و ایجاد سایه روی این بازشوها ایفا می‌کند. تعداد بازشوها بر اساس ابعاد اتاق متفاوت است. سه بدنه دیگر شناسییر عموماً به صورت جان‌پناه با نرده چوبی یا فلزی و یا جداره کرکره‌ای با زاویه ۴۵ درجه است. ارتفاع جان‌پناه‌ها معمولاً بین ۹۰ تا ۱۰۰ سانتیمتر است و در موارد محدودی تا ۱۷۰ سانتیمتر نیز می‌رسد. جان‌پناه اکثر شناسییرهای جبهه خارجی با هدف حفظ حریم بین فضای عمومی و خصوصی به صورت کرکره بوده و زاویه کرکره‌ها به گونه‌ای است که دید از فضای داخلی به فضای شهری را امکان‌پذیر کرده، ولی مانع دید از فضای شهری به فضای داخلی می‌شود.

نشانه‌شناسی نمادین

در زبان‌شناسی، معماری زبانی است که شهر متن آن است و در این متن است که تفسیر می‌شود و نمادهای آن در صورت و محتوای شهر و سازه‌ها بررسی می‌شود. مسلّم است که برای شناخت درست و عمیق، مسائل معماری و ارائه روشنی از آن‌ها مهم است. در تحقیق حاضر، شناسییر به عنوان عنصری بومی، در بندر بوشهر که متن این عنصر محسوب می‌شود، مورد تفسیر قرار گرفته است. علم نشانه‌شناسی به اوایل قرن بیستم برمی‌گردد، که دو نظریه پرداز مهم در حوزه علوم انسانی، فردیناند دوسوسور زبان‌شناس و استاد دانشگاه لوزان و چارلز ساندرس پیرس فیلسوف پراگماتیست و استاد دانشگاه شیکاگو، می‌باشند. سوسور در کتاب "درس‌هایی در مورد زبان‌شناسی عمومی" پیشنهاد پایه‌گذاری علمی نوین تحت عنوان نشانه‌شناسی را مطرح کرد و بعد از آن نشانه‌شناسی در دنیای امروز، علمی است که دیگر علوم را در عرصه‌های مختلف در خود گنجانیده است. سوسور می‌گوید: "می‌توان علمی را متصور شئی که موضوعش پژوهش تکامل نشانه‌ها در زندگی اجتماعی باشد. این علم بخشی از روان‌شناسی اجتماعی و از این رو شاخه‌ای از زبان‌شناسی همگانی خواهد بود. نشانه‌شناسی معلوم خواهد کرد که نشانه‌ها از چه چیزی ساخته می‌شوند و قوانین حاکم بر آن‌ها کدام‌اند. زبان‌شناسی فقط بخشی از این علم نشانه‌شناسی است." به عبارت دیگر پژوهش‌های راجع به ارتباط بصری غیر از زبان را نشانه‌شناسی می‌گوییم. علائم راهنمایی، نقشه‌کشی، تصاویر مربوط به کالبدشناسی و پزشکی، داستان‌های مصور بدون شرح، نقاشی‌ها و نمونه‌های ترسیمی و تجسمی، آگهی‌های تبلیغاتی بصری، سینما و تئاتر، همگی در نشانه‌شناسی مطالعه می‌شوند (شایان‌مهر، ۱۳۷۷: ۵۲۸).

نتیجه‌گیری

از آن‌جا که این عنصر معماری، در ایران تنها در شهر بوشهر استفاده شده است، به عنوان نماد این شهر شناخته شده است. با تغییر تکنولوژی ساخت و نیازهایی که معماری باید برآورده سازد، بسیاری از ویژگی‌های معماری بومی و سنتی نیاز به تغییرات اساسی دارند، اما شناسیر از محدود ویژگی‌هایی است که قابلیت انطباق با شرایط معماری و شهرسازی امروز را داشته و قادر به معناداری و هویت‌بخشی به سیمای شهری بندر بوشهر است. برای خیابان‌هایی که برای عبور اتومبیل‌ها عریض گشته‌اند، استفاده از شناسیر در نمای ساختمان‌ها به صورتی که کل نما را در برگرد و برای تمام طبقات به صورت یکپارچه اجرا شود، موجب سایه اندازی شناسیر هم‌چون پوسته‌ای بیرونی بر نمای ساختمان‌ها می‌شود و موجب کنترل دمای داخل ساختمان‌ها می‌شود، و هم‌چنین برای حضور عابر پیاده در سطح شهر، در پیاده‌روها ایجاد سایه می‌نماید. با استفاده گسترده و هماهنگ و خلاقانه در بناهای این شهر، هم نمادهای آشنا و چشم‌نواز آن زنده می‌ماند و هم سیمای شهری شکلی هماهنگ و یکپارچه به خود خواهد گرفت، و استفاده از این عنصر چه در بافت قدیم و چه در بافت جدید، با خانه‌های سنتی موجود در آن‌ها همانگی خواهد داشت.

تغییرات در ابعاد و عمق شناسیر قابلیت استفاده از آن را به عنوان پوسته‌ی دوم نما فراهم می‌آورد و تغییرات فرم بدنه آن به دست طراحان، موجب تنوع بصری در عین هماهنگی کلی خواهد گشت.

منابع

- جبارنیا، فریبرز. (۱۳۸۲). طرح تفصیلی ویژه بافت قدیم بوشهر. وزارت مسکن و شهرسازی: سازمان عمران و بهسازی شهری
- دادخواه، م.، صانعی، س.، ربوبی، م.، فلامکی، م.، مهدیار، م.، اقبالی، ر.، شریعت، آ.، آلیاگونوولو، آ. (۱۳۸۴). معماری بومی، نشر فضا
- رسایی کشوک، سام. (۱۳۸۴). شکوه ابوشهر. انتشارات شروع بوشهر
- شایان مهر، علیرضا. (۱۳۷۷). دایره المعارف تطبیقی علوم اجتماعی. تهران: کیان
- غضبان پور، جاسم. (۱۳۷۵). خانه ایرانی. تهران: سازمان ملی زمین و مسکن
- قبادیان، وحید. (۱۳۷۷). بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران. تهران: موسسه انتشارات دانشگاه تهران
- مخلصیان، سحر. (۱۳۸۷). رساله پایان نامه کارشناسی ارشد مرمت دانشگاه علم و صنعت، طرح احیا و بازسازی محله شنبدی در بافت قدیم بوشهر و طرح مرمت مسجد ملک
- هدایت، اعظم، عشرتی، پرستو. (۱۳۹۵). گونه شناسی شکلی و استقرار شناسی در معماری بومی بندر بوشهر. فصلنامه پژوهش های معماری اسلامی، شماره ۱۳، سال چهارم
- نبی پور، ایرج. (۱۳۸۵). معماری بوشهر: سمفونی رنگ، باد و نور. بوشهر، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی بوشهر و بنیاد ایران شناسی شعبه استان بوشهر